

Makale Bilgisi: Çelik, E. (2025). Niklas Luhmann'ın Zaman Yaklaşımı ve Sosyal Sistemler Teorisinde Zaman. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:12, Sayı:1, ss.290-319	Article Info: Çelik, E. (2025) Niklas Luhmann's Time Approach and Time in Social Systems Theory. DEU Journal of Humanities, Volume:12, Issue:1, pp.290-319
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
DOI: 10.69878/deuefad.1578674	DOI: 10.69878/deuefad.1578674
Gönderildiği Tarih: 03.11.2024	Date Submitted: 03.11.2024
Kabul Edildiği Tarih: 07.04.2025	Date Accepted: 07.04.2025

NİKLAS LUHMANN'IN ZAMAN YAKLAŞIMI VE SOSYAL SİSTEMLER TEORİSİNDE ZAMAN

Ejder Çelik*

ÖZ

Niklas Luhmann'ın sosyal sistemler teorisinde, “zaman yalnızca bir çalışma nesnesi değil, aynı zamanda sosyal sistemlerin işleyişini yapılandıran bir unsurdur.” Sistemler, karmaşıklığın seçici bir şekilde işlenmesini sağlayan zamansal sınırlar (geçmiş, şimdi ve gelecek) oluşturmaya olanak tanıyan bir ortam işlevi görür. “Bir sistem, mevcut eylemlerini yönlendirmek için olası gelecekleri düşünürken sürekli olarak geçmişine atıfta bulunur.” Bu nedenle, zaman sistemlerin kendi kendini üretmesi için elzem hâle gelir, çünkü “sisteme ait süreçlerin tekrarlanmasına ve kendi kendine yeten bir çerçevenin oluşturulmasına olanak tanır.” Luhmann'a göre zaman aynı zamanda sistemlerin değişen ortamlara uyum sağlamasını sağlayan “anlamı düzeltme ve bozma” mekanizmasıdır. Zamansal yapı olmadan “sistemlerin farklı olaylar arasında ayrım yapamayacağını” ve bunun da bilgi aşırı yüklenmesine yol açacağını savunur. Luhmann, “karar anının” kritik olduğunu ve şimdiki zamanın sistemlerin geçmiş etkileri ve geleceğe yönelik projeksiyonları sentezleyerek eylemi yönlendirdiği bir nokta olarak hareket ettiğini vurgular. Geleneksel nesnel zaman kavramlarını reddeden Luhmann, “zamanın toplumsal olarak inşa edildiğini” ve siyasi veya yasal sistemler gibi her alt sisteme özgü olduğunu iddia eder. Bu alt sistemler, belirsiz, hızla değişen bağlamlarda risk yönetimini destekleyen farklı zamansal çerçeveler üzerinde çalışır ve karmaşık modern toplumlarda “Luhmann'ın zaman teorisinin esnekliğini” gösterir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal zaman, zamansal farklılaşma, sosyal hızlanma, sosyal sistemler teorisi

* Doç. Dr, Bozok Üniversitesi, ejder.celik@bozok.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5948-0609

NIKLAS LUHMANN'S TIME APPROACH AND TIME IN SOCIAL SYSTEMS THEORY

ABSTRACT

In Niklas Luhmann's social systems theory, "time is not only an object of study, but also an element that structures the functioning of social systems." It functions as a medium, allowing systems to create temporal boundaries—past, present, and future—that enable selective processing of complexity. "A system constantly refers to its past while reflecting on possible futures to guide its current actions." Thus, time becomes essential to systems' self-production, as it "allows the repetition of the processes belonging to the system and the creation of a self-sufficient framework." For Luhmann, time is also a mechanism for "fixing and disrupting meaning" that allows systems to adapt to changing environments. He argues that without temporal structure, "systems cannot distinguish between different events," leading to information overload. Luhmann emphasizes the "moment of decision" as crucial, with the present acting as a point where systems synthesize past influences and future projections to guide action. Rejecting traditional concepts of objective time, Luhmann claims "time is socially constructed" and unique to each subsystem, like political or legal systems. These subsystems operate on distinct temporal frameworks, which support risk management in uncertain, fast-changing contexts, illustrating "the flexibility of Luhmann's theory of time" in complex modern societies.

Keyword: Social time, temporal differentiation, social acceleration, social systems theory

1. GİRİŞ

Niklas Luhmann (1927–1998) Alman bir sosyolog ve 20. yüzyılın en etkili sosyal teorisyenlerinden biridir. Karmaşık sosyal sistemlerin iletişim ve öz-referanslı süreçler aracılığıyla nasıl işlediğini inceleyen sosyal sistemler teorisini geliştirmiştir. Luhmann'ın çalışmaları sosyal sistemlerde karmaşıklık, rastlantısallık ve zamansal farklılaşmanın rolüne dikkat çekmiştir. Geleneksel sosyolojik yaklaşımların aksine, insan merkezli bakış açılarını reddederek bunun yerine sistemlerin iletişim aracılığıyla kendilerini nasıl sürdürdüklerine odaklanmıştır. Luhmann'ın başlıca eserleri arasında Almanca olarak yayınlanmış olan *Sosyal Sistemler: Genel Bir Teorinin Ana Hatları* (1984) ve *Kitle İletişim Araçlarının Gerçekliği* (1996) yer almaktadır. Luhmann, yapının korunması fikrinin yerine toplum içindeki ilişkilerin korunmasını koymuş ve toplumun temel birimini iletişim olarak görmüştür. Bu yaklaşım, toplumların işleyişini yalnızca bireylerin eylemleriyle değil, bu eylemlerin bir araya gelerek ortaya çıkardığı iletişim süreçleriyle açıklamaktadır (Ertong, 2011, s. 8). İletişim bir eylem sürecidir ve özünde zamanla doğrudan ilgilidir ve tüm toplumsal olgularla bağlantılıdır.

Luhmann'ın teorileri sosyoloji, siyaset bilimi, hukuk ve örgütsel çalışmaları önemli ölçüde etkilemiş ve modern toplumun karmaşıklığını ve

işlevsel farklılaşmasını anlamak için önemli bir bakış açısı sunmuştur. Bu teoriler, toplumsal yapılar arasındaki etkileşimleri, birey ve sistem ilişkilerini açıklamakta kullanılmıştır. Yaklaşım biçimi toplumsal süreçlerin daha derinlemesine analiz edilmesine olanak tanımış ve disiplinler arası bir bakış açısının gelişmesini teşvik etmiştir (Zalta, 2017).

Luhmann'ın teorisinde zaman yalnızca bir çalışma nesnesi değil, aynı zamanda sosyal sistemlerin işleyişini yapılandıran bir unsurdur. Bu nedenle sosyal iletişimin dinamiklerini ve sistemik evrimi anlamak için önemli bir yere sahiptir. Zaman, düzenleyici işlev görmektedir. Bu anlamda Luhmann'ın yaklaşımında zaman olgusu, sistemlerin kendi kendini üretmesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü sisteme ait işlemlerin yinelenmesi ve kendi yeten bir çerçeve oluşturmalarını sağlar. Bir sistem, mevcut eylemlerini yönlendirmek için olası gelecekleri yansıtırken sürekli olarak geçmişine atıfta bulunmaktadır. Luhmann, zamanı, anlamı sabitleyen ve sabitliğini bozan kavramsal bir mekanizma olarak değerlendirmiştir. Böylece zamanın sistemlerin sürekli değişen çevre koşullarına hem uyarlanabilmesini hem de tutarlı kalmasını sağladığını ileri sürmüştür. Bu zamansal boyut ayrıca, kararların ve olayların yalnızca belirli bir zamansal bağlamla ilişkili olarak anlam kazandığı sistemik işlemlerin içsel rastlantısallığını vurgular ve sistemlerin doğrusal olmayan, kendi kendine referans veren mantığını ortaya koyar. Dolayısıyla Luhmann açısından zaman, sistemlerin sadece dışsal bir boyutu değil, aynı zamanda belirsizliği yönetmelerinin, evrimleşmelerinin ve parçalanmış bir dünyada işlevsel farklılaşmalarını sürdürmelerinin kurucu bir niteliğidir (Luhmann, 2002, s. 91).

Luhmann'ın zaman anlayışı, toplumsal sistemler teorisinin bir parçasıdır. Luhmann'a göre zaman, durağan veya doğrusal bir kavram değildir, toplumsal sistemlerin işleyişiyle ilgilidir. Luhmann, geleneksel zaman kavramlarının yalnızca kronolojik bir sıra olarak değerlendirilmesini reddeder. Bunun yerine, zamanı, sistemlerin geçmiş, şimdi ve gelecek arasında ayırım yaparak karmaşıklığı yönetmelerini sağlayan bir ortam olarak değerlendirir. Bu zamansal farklılaşmanın, sistemlerin özerk bir şekilde işlev görmesi ve sürekli değişen bir ortama uyum sağlaması için esas olduğunu ileri sürer. Dolayısıyla zaman, sistemlerin beklenen gelecekteki sonuçlara, geçmiş deneyimlere ve mevcut koşullara göre işleyişini düzenlemesine yardım ederek belirsizliği azaltmak için bir araç hâline getirilmiştir (Luhmann, 1995, s. 116).

Luhmann'ın teorisinde sistemler tarafından süreklilik sağlamak için kullanılan zaman, önemli bir rol oynamaktadır. Sistemler, çevrelerini anlamlandırmak için zamansal anların (geçmiş, şimdi, gelecek) farklılaşmasına güvenmektedir. Luhmann, bu zamansal yapı olmadan sistemlerin farklı olayları ayırt edemeyeceğini, bunun da aşırı bilgi yüklenmesine ve iletişimin bozulmasına yol açacağını savunur. Bu bağlamda zaman, sadece sistemin içsel işleyişini sürdürebilmesi için değil, çevresel

değişimlere de anlamlı bir şekilde yanıt verebilmesi için gereklidir. Luhmann açısından, zaman sadece bir arka plan değil, sistemler içinde karmaşıklığı yönetmelerine ve kendilerini sürdürmelerine imkân tanıyan bir operasyonel mekanizmadır. Luhmann'ın zaman kavramının dikkati çeken bir yönü, karar alma noktası olarak şimdiki zamanı ele almasıdır. Sistemler, seçimlerin yapıldığı an, geçmiş deneyimlerden ve gelecek beklentilerinden etkilenmektedir. Luhmann, “karar anını” önemli bir zamansal olgu olarak vurgular; burada şimdiki zaman sadece geçici bir an değil, sistemin eylem yolunu belirlediği önemli bir kavşaktır. Geçmiş, mevcut bakış açılarına göre yorumlanır ve gelecek, sistemin projeksiyonları aracılığıyla öngörülür, böylece farklı zamansal ufuklar arasında akıcı ve dinamik bir etkileşim oluşturulur.

Luhmann'ın zaman sosyolojisine yaptığı önemli katkılardan biri, karmaşıklıkla başa çıkmada zamanın rolüne odaklanmasıdır. Luhmann için zaman, kararları erteleme ve sistemlerin karşılaştığı çok sayıda olasılığı azaltmanın bir yoludur. Sistemler, yakın şimdiki zaman ile daha uzak bir gelecek arasında ayırım yaparak tüm kararları aynı anda almaktan kurtulabilmekte ve karmaşıklığı zamana dağıtabilmektedir. Kararları erteleme yeteneği, sistemlerin belirsizlikte hareket etmesini ve daha bilinçli seçimler yapmasını sağlamaktadır (Luhmann, 1976, s. 130).

Luhmann ayrıca zamanı evrensel, nesnel bir olgu olarak ele alan geleneksel sosyolojik teorileri de eleştirmiştir. Zamanın sosyal olarak inşa edildiğini ve farklı sosyal sistemler arasında değiştiğini savunmuştur. Bu anlamda Luhmann'ın “zamansal farklılaşma” kavramı, her alt sistemin diğer sistemlerin zamansal beklentileriyle uyumlayabilecek kendi zaman yapılarına göre nasıl işlediğini vurgulamaktadır. Politik, yasal veya ekonomik her sistemin, operasyonel ihtiyaçlarına uyacak şekilde kendi zamansal çerçevesini oluşturduğunu savunmuştur. Örneğin, siyasi sistem seçim döngüleri nedeniyle kısa vadeli zamansal ufuklarla çalışırken, hukuk sistemi yargı süreçlerinin doğası nedeniyle uzun vadeli perspektiflerle çalışabilmektedir (Luhmann, 2002, s. 172). Luhmann'ın zaman teorisinin esnekliği, özellikle zamansal risk ve belirsizlik yönetimi analizinde belirginleşmektedir. Bilginin hızla değiştiği modern toplumda, sistemler zamansal belirsizliği daha etkili bir şekilde yönetebilmektedir. Sistemler, belirsizliğe karşı ertelenmiş karar aralıklarını kullanarak, daha fazla bilgiye sahip olana veya operasyonlarını istikrara kavuşturan uzun vadeli planlar oluşturana kadar kararları geciktirebilmektedir. Zamansal risk yönetiminin bu yönü, ekonomi veya sağlık hizmetleri gibi modern sosyal sistemlerin krizlere veya hızlı değişime nasıl yanıt verdiğini anlamayı kolaylaştırabilmektedir (Moeller, 2006, s. 119).

Luhmann'ın zaman tanımı, “sistemik evrim” kavramıyla da yakından bağlantılıdır. Zaman, öğrenmeyi ve adaptasyonu sağlayan zamansal ayrımlar oluşturarak sistemlerin evrimleşmesine imkân tanımaktadır. Luhmann'ın

görüşüne göre evrim, sistemlerin zaman içinde başarılı ve başarısız operasyonlar arasında ayrım yaptığı bir süreçtir. Bu zamansal süreç, sistemlerin geçmiş deneyimlerden yararlanarak ve gelecekteki zorlukları öngörerek yeni çevre koşullarına uyum sağlamalarına yardımcı olduğu için, sistemlerin kendi kendini yeniden üretmesinde etkilidir.

Luhmann'ın zaman teorisinin bir diğer önemli unsuru, “sistemik açıklık ve kapanıştaki” rolüdür. Luhmann, zamanın sistemlerin açıklık (dış uyaranlara) ve kapanış (kendi kendine referanslı operasyonlar) ihtiyaçlarını dengelemelerini sağladığını öne sürmüştür. Zamansal farklılaşma yoluyla sistemler, çevreleriyle kontrollü bir şekilde etkileşime girebilmekte, iç tutarlılıklarını korurken kendilerini ilgili bilgilere açabilmektedirler. Bu denge, sistemlerin dış değişikliklere uyum sağlarken istikrarlı kalması için kritik öneme sahiptir ve zamanı sistemsel sınırları yönetmek için merkezî bir mekanizma hâline getirmektedir. Ayrıca Luhmann, özellikle süreçleri hızlandırma açısından, zamanın modern teknolojik ve dijital gelişmeler içinde nasıl işlediğini araştırmıştır. Bu araştırmalarda dijital çağ, hızlı bilgi akışları ve anlık iletişimin sistemlerin çalışma biçimini değiştirmesiyle yeni zamansal karmaşıklıklar ortaya çıkardığı ileri sürülmüştür. Luhmann'ın teorisi, modern sistemlerin artan değişim hızıyla başa çıkmak için zamansal yapılarını sürekli olarak yeniden ayarlamaları gerektiğini vurgulayarak bu gelişmeleri açıklamıştır (Luhmann, 1995, s. 138). Luhmann'a göre dijital dönüşüm, sistemler üzerindeki zamansal karmaşıklığı daha verimli bir şekilde yönetme baskısını artırmış ve uzun vadeli karar alma süreçlerini sürdürmede yeni zorluklara yol açmıştır.

Luhmann'ın sosyal sistemler teorisi içerisinde ortaya koyduğu zaman yaklaşımının diğer sosyal kuramcılara göre zamana dair daha dinamik ve esnek bir anlayış sunduğu görülmektedir. Anthony Giddens, Manuel Castells, Barbara Adam gibi kuramcılar zamanı doğrusal, ölçülebilir bir olgu olarak görürken, Luhmann onu sosyal sistemlerin özel ihtiyaçlarına bağlı, koşullu ve değişken bir kaynak olarak görmüştür. Bu ayrım, Luhmann'ı zaman sosyolojisi içinde farklı bir konuma getirmiştir. Luhmann modern sosyal sistemlerin nasıl işlediğini anlamak için karmaşık bir çerçeve ortaya koymuştur. Zamanın sosyal inşasına ve farklı alt sistemlerdeki değişen zamansal yapılara yaptığı vurgu, çağdaş toplumda zamanın rolüne dair zengin ve nüanslı bir bakış açısı sunmaktadır (Linklater & Mennell, 2010).

Bu kapsamda, makalenin amacı, Luhmann'ın sosyal sistemler teorisindeki zaman olgusunun rolünü incelemek ve zamanın yalnızca dışsal veya doğrusal bir kavram olmaktan ziyade yapısal bir unsur olarak nasıl işlev gördüğünü göstermektir. Luhmann'ın geleneksel zaman kavramlarını reddetmesini ve zamansal farklılaşmaya vurgu yapmasını analiz ederek sistemlerin karmaşıklığı, belirsizliği ve adaptasyonu yönetmek için zamanı kullanmalarına yönelik tespitlerini göstermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada

ayrıca teknolojik hızlanma da dâhil olmak üzere modern gelişmelerin bu zamansal yapılara nasıl meydan okuduğu ve sistemlerin hızlı değişime yanıt olarak operasyonlarını yeniden düzenlemeleri gerektirdiği ele alınacaktır.

2. Luhmann'ın Sosyal Sistemler Teorisi

Niklas Luhmann'ın sosyal sistemler teorisinde zamanın yerinin daha iyi anlaşılması için genel hatlarıyla kurama değinmek yararlı olacaktır. Sosyal sistemler teorisi, toplumların nasıl işlediğini açıklamak için birçok perspektifi bütünleştiren kapsamlı çerçevelerden biridir. Teori genellikle “sistem teorisi” olarak anılır, ancak bu terim Luhmann'ın çalışmasının karmaşık yapısını kapsamamaktadır. Luhmann'ın teorisi; sistem teorisi, sosyal evrim teorisi ve sosyal farklılaşma teorisi olmak üzere üç temel sütuna dayanmaktadır. Bu çerçeveler bir arada iletişimin, evrimin ve farklılaşmanın sosyal yapıları ve etkileşimleri şekillendiren dinamik bir yapı oluşturmaktadır (Luhmann, 1997, s. 12). Luhmann'ın çalışmaları, siyaset, hukuk ve ekonomi gibi farklı alt sistemlerin nasıl etkileşime girdiğine ve sınırlarını nasıl koruduğuna odaklanarak toplumsal işlevleri incelemek için bir yaklaşım sunmaktadır.

Luhmann'ın sistem teorisinin özünde, sosyal sistemlerin temel işleyişi olarak iletişim kavramı yer almaktadır. Luhmann, insan eylemini toplumun temeli olarak gören geleneksel yaklaşımların aksine, sosyal sistemlerin, sistemleri çevrelerinden farklılaştıran iletişim olaylarından oluştuğunu savunmuştur (Luhmann, 2017, s. 54). Bu farklılaşma, “işlevsel olarak kapalı” ancak “bilişsel olarak açık” sistemler oluşturmakta yani çevrelerinden gelen bilgileri onlarla birleşmeden işlemektedir. Her sosyal sistem, sistemin yapılarını yeniden üreten iletişim yoluyla sınırlarını korumaktadır.

Luhmann'ın evrim teorisi, sosyal sistemlerin zaman içinde nasıl değiştiğini açıklayarak sistem teorisini tamamlamıştır. Çeşitlilik, seçim ve istikrar gibi kavramları biyolojik evrimden ödünç alarak toplumsal evrime uygulamıştır. Kavramsal uyarılamanın sonucunda Luhmann, toplumsal değişimlerin, başarılı varyasyonların muhafaza edildiği, başarısız olanların ise atıldığı bir seçim sürecinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Bu perspektif, yeni sosyal organizasyon ve iletişim biçimlerinin gelişimini açıklayan dinamik bir toplum görüşünü mümkün kılmıştır. Deterministik evrim kuramlarının aksine Luhmann, evrimsel süreçte önceden belirlenmiş bir yön olmaksızın birden fazla sonucun mümkün olduğunu kabul etmiştir (Luhmann, 1972, s. 38).

Sosyal farklılaşma Luhmann'ın teorisinin üçüncü temel dayanağıdır. Bölümsel, katmanlı ve işlevsel olmak üzere üç tür farklılaşmayı tanımlamıştır. Bölümsel farklılaşma, toplumun ilk insan toplumlarının karakteristik özelliği olan klanlar veya kabileler gibi nispeten benzer birimlere bölünmesini ifade etmektedir. Ancak modern toplumda hukuk, politika ve eğitim gibi uzmanlaşmış alt sistemlerin her birinin belirli işlevlere hizmet ettiği işlevsel farklılaşma baskın hâle gelmiştir. Bu farklılaşma biçimi, birbirlerinden

bağımsız olarak çalışan, kendi iç mantıkları tarafından yönetilen özerk alanlar oluşturmuştur (Luhmann, 1981, s. 96).

Luhmann açısından, işlevsel farklılaşma, modern toplumların karmaşıklığı nasıl yönettiğini anlamak için çok önemlidir. Her alt sistem (siyasi sistem, hukuk sistemi veya ekonomik sistem) kendi özel görevlerine odaklanır ve kendine özgü koduna göre çalışır. Örneğin hukuk sistemi “yasal/yasadişı” koduyla çalışırken, ekonomik sistem “kar/zarar” koduyla çalışmaktadır (Luhmann, 1990, s. 22). Sistem, kendilerini düzenleyen, kendi sınırlarını çizen, sistem ve çevreyi ayırtıran, kendi iç yapılarını düzenleyen farklı öğelerden meydana gelir. Üyeler aralarındaki ilişkiyi bu özelliklerine dayalı olarak yeniden üretirler bu özellik "öz referanslı" kavramıyla ifade edilir (Yoldaş, 2007, s. 61). Bu özerklik, alt sistemlerin uzmanlaşmış görevleri verimli bir şekilde yerine getirmesine imkân tanımaktadır, ancak aynı zamanda koordinasyon ve entegrasyon konusunda da zorluklara neden olmaktadır.

Luhmann'ın sosyal farklılaşma teorisi, onun geleneksel sosyolojiye yönelik daha geniş eleştirisiyle uyumludur. Toplumu birleşik bir bütün olarak gören yaklaşımlara karşı çıkmış ve bunun yerine toplumun her biri kendi işlevine sahip çok sayıda sistemden oluştuğunu savunmuştur. Bu parçalanma, modern toplumun yüksek düzeydeki karmaşıklıkla başa çıkmasına imkân tanımaktadır, ancak aynı zamanda alt sistemlerin birbirinden fazla izole edilebilmesi nedeniyle riskler de oluşturmaktadır. Örneğin, siyasi sistem çok bağımsız çalışırsa ekonomik sorunları yeterince ele almada başarısız olabilir ve bu da yönetim zorluklarına yol açabilir (Albert ve diğerleri, 2013, s. 65). Dolayısıyla Luhmann'ın teorisi, sosyal farklılaşmanın içerdiği ödünleşimlere ilişkin bir anlayış sunmaktadır.

Luhmann'ın teorisinin en önemli çıkarımlarından biri toplumdaki gücü ve kontrolü yeniden tanımlama şeklidir. Güç tek bir varlık veya grupta yoğunlaşmamakta, farklı alt sistemlere dağıtılmaktadır. Her alt sistem kendi alanı içerisinde kontrol uygulamakta ve hiçbir alt sistem diğerlerine üstünlük sağlayamamaktadır. Gücün bu ademimerkeziyetçiliği, siyasi kararların ekonomik, hukuki ve sosyal sistemlerin özerk işleyişini hesaba katması gereken modern refah devletlerinde özellikle belirgindir (Luhmann, 2000, s. 34). Bu yapı, sistemlerin çevrelerindeki değişikliklere sürekli olarak uyum sağlaması gereken karmaşık bir karşılıklı bağımlılık ağı oluşturmaktadır.

Luhmann'ın çalışmaları siyaset bilimi, hukuk ve uluslararası ilişkiler gibi çeşitli alanlara uygulanmıştır. İşlevsel olarak farklılaşmış bir dünya toplumunda, uluslararası ilişkiler tek bir küresel sistem tarafından değil, her birinin kendi mantığı ve kuralları olan, birbiriyle örtüşen birden fazla alt sistem tarafından yönetilmektedir (Stetter, 2007, s. 19). Bu perspektif, uluslararası ilişkilere dair geleneksel görüşlere alternatif sunarak, küresel karmaşıklığa ilişkin daha incelikli bir anlayış sunmaktadır.

Luhmann, sosyal sistemler teorisi, sosyal evrim teorisi ve sosyal farklılaşma teorisini entegre ederek toplumların nasıl işlediğini ve değiştiğini analiz etmek için çok boyutlu bir yaklaşım sunmuştur. İletişimin sosyal sistemlerin temel işlevi olduğuna vurgu yapması, karmaşıklığı yönetmede işlevsel farklılaşmanın rolü ve sosyal değişimi yönlendiren evrimsel süreçler, toplumun dinamik bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmuştur

3. Luhmann'ın Zamansal Yaklaşımı

3.1. Sosyal Teoride Yeni Bir Zaman Yaklaşımı

Luhmann'ın önerdiği geçmiş-şimdi-gelecek bağlantısının, evrimsel yaklaşımların tartışıldığı zamansallıkla ilgili sosyolojik perspektifler arasında bütüleştirici bir bakış sunduğu söylenebilir. Bu yaklaşım, geçmiş ve gelecekteki evrimsel olasılıkların zamansallıktan ayrıştırılmasını temel alır. Luhmann, geçmiş bellekte kalan anılar olarak, geleceği ise her zaman potansiyel olasılıkların bulunduğu bir alan olarak ele almıştır. Zamansallık analizinde, gözlemlenebilecek ve analiz edilebilecek tek gerçekliğin “şimdi” olduğunu vurgulayarak, şimdiki zamanın önemine dikkat çekmiştir.

Luhmann'a göre, zaman, geçmiş ile gelecek arasındaki farka dayanan ve bu fark üzerinden varlığı kabul edilen, gerçekliğin spesifik bir yorumudur. Geçmiş ve gelecek, ancak gözlem sistemi için anlamlı olduğu ölçüde anlaşılabilir (Luhmann 1996, ss. 153-168). Zamanın gözlemlenmesi, ampirik olarak, kendi içinde zamansal bir perspektifi zorunlu kılar. Bu perspektif, gözlemcinin kendisidir. Çünkü kişi, zamanı ancak kendi deneyimlediği zamandan gözlemleyebilir, ölçebilir, değerlendirebilir veya düşünebilir. Şimdiki anda dünyayı gözlemleyen bir gözlemcinin her zaman geleceğe dair beklentileri vardır (Luhmann, 1982). Luhmann açısından beklentiler geleceğe, deneyim ise geçmişe dair zihinsel durumlardır. Dolayısıyla sosyal evrim anlaşılabilir iletişimsel performansın ve mümkün olan tek zamanda alınan kararların bir uzantısı olarak şimdiki zamanda gerçekleşmektedir. Luhmann'ın işaret ettiği gibi, olan her şeyin anlık, anında gerçekleştiği varsayılırsa o zaman eylemden önce zaman yoktur. Geçmiş ile gelecek arasındaki ayrım her zaman şimdide ortaya çıkar ve yalnızca şimdiki zamanda güncel olabilir (Luhmann, 1982, 1996 ve 2007).

Luhmann, klasik ontolojinin toplumu gözlemlemek için artık yeterli olmadığını, çünkü modern toplumun yapısının onu parçaladığını belirtmiştir. Her şeyin ihtimal dışı olduğu ancak zamanla güncellenmesinin mümkün olduğu olumsallık, tarihsel hiçliği ortaya çıkarmıştır. Hiçliğin farkına varan toplumsal düzeni ayırt eden ve dolayısıyla inşa eden kişi yani gözlemcidir dışlanan ise üçüncü taraftır. Gözlemci sonuçta otopoezin dayanağıdır, yani her gözlemci için her şeyden önce zaman verilir, çünkü her ayırım iki taraftan oluşur ve birinden diğerine gitmek için bir operasyona ihtiyaç vardır ve onunla birlikte zamana da ihtiyaç vardır. Bu nedenle eşzamanlılık ile farklılık arasındaki, öncesi ile sonrası arasındaki fark zamandır. Bu anlamda Luhmann

teori üretmemekte daha ziyade verili ayrımlara dayanan radikal bir fenomenoloji içerisinde olguları analiz etmektedir (Corsi vd., 1996, ss. 155-156).

Luhmann, çeşitli eserlerinde metafizik düşünce geleneğinde zamanın varlık kategorisi altında tasavvur edildiğini, zamanın var olduğu ve varlığını sürdürdüğünün kabul edildiğini belirtmiştir. Bu dünya anlayışında zaman, akan bir şey olarak algılanmakta, hareket ise çeşitli şekillerde formüle edilebilecek (hareketli/hareketsiz, değişken/değişmez, zaman/sonsuzluk) bir farklılaşma şemasının parçası olarak kabul edilmektedir. Bu mantıkla Aziz Augustinus zaten zamanı bir yolculuk olarak görselleştirerek anlamaya başvurmuş ve bununla birlikte zamanın gizemine dair düşünce, hareket kavramıyla doruğa ulaşmıştır. Fakat Luhmann'ın Aziz Augustinus için ebedi zamanın gizliliğinde gözlemlediği gibi, öncesi ve sonrası çakışır çünkü her ikisi de gizemden gelmekte ve gizeme yol açmakta, hareket tam olarak bu gelecekte üretilmektedir. Bu nedenle, zamanın akışkanlık ve durağanlık olmak üzere çift yönlü hareket olarak anlaşılması Batı düşüncesi geleneğinin baskın bir özelliğiydi, çünkü burada ilahi gözlem ile insan gözlemi arasındaki fark açıkça ortaya konmuştur (Luhmann, 1996, s. 154).

Bu mantık içerisinde gelenek, zamanı öncesi ve sonrası arasındaki farkın birliği olarak yorumlamıştır. Modernite öncesindeki toplumların zamansal ufukları, zaman ve Tanrı'nın iradesi olarak anlaşılan sonsuzluk arasındaki ayrımla örtüşmektedir. Ayrıca metafizik düşünce, zamanı varlık kategorisi altında anlamaktadır. Çünkü zaman, destek ve anlam temelleriyle donatılmıştır. Böylece zamansallık, maddenin varlığı sorgulanamayan özellikleriyle ortaya çıkmaktadır. Ancak teoloji, Platoncu-Aristotelesçi geleneği toplayıp modern düşünceye “zaman varsa” sorusuyla aktarırken; bilgi sosyolojisi, “bu şekilde ne tür bir toplum tanımlanır?” sorusunu toplum açısından yapısöküme uğratmaya çalışmıştır: Burada neyin dayanıklı, neyin hareketli olduğu ayrımı söz konusudur (Luhmann, 1996).

Felsefe ebedi zaman ile değişen olayların zamanını birbirinden ayıran iki düzeyli bir zaman teorisiyle kavramsallaştırmıştır. Bu zaman anlayışı göz önüne alındığında, Orta Çağ filozofları varoluş ve süreklilik farkını yansıtmaya ihtiyacı duymadılar. Yaratmayı ve korumayı Tanrı'nın özdeş bir eylemi olarak görmek ve sadece düşünce ve olayların birbirini takip etmesinin zaman fikrini ürettiğini ancak bu hâliyle Tanrı ile yaratıkları arasındaki ilişkiyi değiştiremeyeceğini ima etmişlerdir. Bu eski kavramı çözen ve onun yerine daha yüksek karmaşıklık olasılığını içeren zamansal bir yapıyı getiren şey, yalnızca on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda geleneksel toplumdaki burjuva topluma doğru oluşan yapısal değişimdir. On sekizinci yüzyıl için bir “varoluşun zamansallığı” olduğu söylenebilir (Bardon, 2013).

Luhmann, 18. yüzyılda zaman anlayışının, milattan önceki dönemdeki basit kronolojik hesaplamalardan farklı olarak, zamanın geçmişe

dönük bir şekilde yeniden yapılandırılması anlamına geldiğini öne sürmüştür. Luhmann açısından zamansallık, her eylemin belirli bir seçimi gerektirdiği ve bu seçimin diğer olasılıkları dışladığı bir süreçtir. Bu bakış açısı, olumsuzlamanın sistemlerin işleyişinde işlevsel bir araç olarak yeniden tanımlanmasını sağlar. Aristoteles'in potansiyel ve aktüel varlık ayrımı, bir varlığın potansiyelini gerçekleştirmesiyle birlikte başka olasılıkların dışlandığını ima eder, ancak bu ayrım doğrudan olumsuzlamayla ilişkilendirilmez. Luhmann, bir bağlamda gerçekleşmeyen potansiyelin başka bir bağlamda aktüel hâle gelebileceğini öne sürer. Dolayısıyla, Luhmann'ın zaman anlayışı, Aristoteles'in potansiyel-aktüel ayrımını reddetmekten çok, olasılıkların çokluğunu ve sistemsel karmaşıklığın artışı vurgular. Gelecek, Luhmann için her eylemde yeniden şekillenen bir olasılıklar deposudur. Bu bağlamda geçmiş, değişmez bir başlangıç noktasından ziyade, her sistemin kendi içsel referanslarıyla yeniden yapılandığı bir alan hâline gelmektedir (Luhmann, 1976, s. 131).

Luhmann'ın zaman yaklaşımı, genellikle doğrusal, kesin ve dışsal, nesnel bir olgu olarak görülen geleneksel zaman anlayışına sert bir tezat oluşturmaktadır. Isaac Newton ve Immanuel Kant gibi düşünürlerden etkilenen geleneksel bakış açıları, zamanı tutarlı ve evrensel bir ölçü olarak ele almıştır. Bu yaklaşımlarda zaman, geçmişin bugünü belirlediği ve bugünün de geleceğe zemin hazırladığı doğrusal bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Fiziksel ve felsefi geleneklere dayanan bu zaman kavramsallaştırması, zamanı olayların ortaya çıktığı nesnel bir arka plan olarak görmüştür. Buna karşılık Luhmann, zamanı sosyal sistemlerin içsel bir yapısı olarak görmüştür; bu yapı her sistemin işleyişine çok daha esnek ve bağımlıdır (Luhmann, 1995, s. 117). Luhmann'ın çerçevesinde zaman, pasif bir ortam değil, sistemlerin karmaşıklığı ve belirsizliğini yönetmek için kullandığı aktif bir araçtır.

Bu noktada, Luhmann'ın zaman yaklaşımı, felsefi gelenekle, özellikle de zamanı insan algısının a priori bir kategorisi olarak gören Kant'ın aşkın idealizmiyle eleştirel bir şekilde etkileşime girmiştir. Kant'a göre zaman, insanların dünyayı nasıl algıladıklarını şekillendiren temel bir insan deneyimi yapısıdır. Ancak Luhmann, zamansal boyutu bireysel bilişten toplumsal sistemlere taşımıştır. Bu değişimde zaman, insan bilincinin evrensel bir özelliği değil, her sistemin iç işleyişine göre değişen bir yapı hâline gelmiştir. Kantçı evrensellikten uzaklaşarak daha çoğulcu ve sisteme özgü bir zaman anlayışına doğru yapılan bu yönelim, Luhmann'ın teorisindeki temel yeniliklerden biridir (Luhmann, 1997, s. 193). Bu, zamanı tüm insan faaliyetlerinde tekdüze bir deneyim olarak önceliklendiren geleneksel felsefi yaklaşımlardan önemli bir sapmayı temsil etmektedir.

Luhmann, zaman kavramını, nedensel bir zincirde birbiri ardına meydana gelen bir dizi kronolojik olay olarak görmez. Bunun yerine, zamanın

sistemik operasyonların, özellikle iletişim sürecinin bir ürünü olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüşe göre zaman, sistemlerin iletişimlerini ve kararlarını geçmiş, şimdi ve gelecek gibi zamansal boyutlar arasında nasıl içsel olarak organize ettiklerinin bir sonucudur. Bu bakış açısı, zamanın sosyal sistemlerin dışında olmadığını, aksine sistemlerin operasyonel kapanış ve sürekliliğe ulaştığı bir mekanizma olduğunu ileri sürmüştür (Luhmann, 2002, s. 92). Böylece geleneksel anlayıştan farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur. Söz konusu tespitler zamanın insan algısından veya eyleminden bağımsız olduğu Newtoncu görüşün aksine zamanı sosyal sistemlerin işleyişinin merkezî bir unsuru olarak konumlandırmıştır.

Luhmann'ın “olay zamanı” ile “sistemik zaman” arasındaki ayrımı, onun geleneksel görüşlerden ayrıldığını daha belirgin biçimde ortaya koymaktadır. Geleneksel terimlerle, olaylar paylaşılan, doğrusal bir zamansal çerçeve içinde gerçekleşir. Ancak Luhmann'ın teorisinde, sistemik zaman doğrusal değildir ve kendi kendine referanslıdır. Sistemler, geçmiş iletişimlere ve gelecekteki beklentilere sürekli olarak referans vererek kendi zamansal yapılarını oluştururlar. Bu dairesel zamansallık, geleneksel anlayışlarda bulunan zamanın doğrusal ilerlemesine meydan okur ve sosyal sistemlerin yalnızca “zaman içinde hareket etmediğini”, aynı zamanda onu kendi işleyişlerine ve ihtiyaçlarına göre aktif olarak inşa ettiğini vurgular (Luhmann, 1997, s. 212). Bu ayrışma, Luhmann'ın zamana nesnel, dışsal bir güç olarak eleştirel duruşunu vurgular ve bunun yerine sistem dinamiklerine doğası gereği bağlı bir zaman görüşünü savunur.

Geleneksel zaman anlayışında geçmiş, doğrudan şimdiki zamanı etkileyen ve bu da geleceği şekillendiren sabit bir varlık olarak görülür. Ancak Luhmann, sistemlerin geçmişi statik bir varlık olarak ele almadığını; bunun yerine geçmişin sistemin şimdiki ihtiyaçlarına göre sürekli olarak yeniden yapılandırıldığını savunur. Önceki başarılar veya başarısızlıklar, bir sistemin risk profilini yeniden tanımlayabilmekte, mevcut kararları ve gelecekteki stratejileri etkileyebilmektedir. Bu “seçici bellek” kavramı, sistemlerin geçmiş olayları güncel işleyişler ve gelecek beklentileri ışığında yeniden yorumlamasına imkân tanır. Luhmann'ın çerçevesinde geçmiş, bugünü kesin olarak şekillendiren bir şey değil, sistem tutarlılığını korumak için sürekli olarak yeniden tanımlanan bir şeydir (Luhmann, 1995, s. 125). Bu, doğrusal, değişmez bir geçmişin geleneksel kavramına karşıdır ve Luhmann'ın teorisindeki zamanın akışkanlığını vurgular.

Bir diğer kritik ayrışma ise Luhmann'ın geleceğe ilişkin yaklaşımıdır. Geleneksel anlayışlarda, gelecek mevcut kararlarla şekillendirilen mevcut eylemlerin mantıksal sonucu olarak görülür. Luhmann, sistemler içinde “gelecek beklentileri” kavramını ortaya koyarak bu görüşü karmaşıktırır. Luhmann, geleceği soyut, uzak bir alan olarak görmek yerine, sosyal sistemlerin geleceği aktif olarak mevcut operasyonlarına yansıttığını öne

sürer. Bu öngörüler mevcut kararları şekillendirir ve sürekli olarak yeni bilgilere göre ayarlanır. Bu, geleceğin basitçe ortaya çıkmayı “beklemediği”, aynı zamanda sistemin mevcut eylemlerinin ayrılmaz bir parçası olduğu anlamına gelir (Luhmann, 2004, s. 154). Bu anlamda, gelecek sistemin zamansal çerçevesi içinde inşa edilir ve Luhmann’ı geleneksel, doğrusal zaman modellerinden daha da uzaklaştırır.

Luhmann ayrıca, farklı sosyal sistemlerin kendi zamansallıklarını inşa etmedeki özerkliğini vurgulayarak geleneksel zaman anlayışından farklı bir görüş ortaya koyar. Geleneksel düşüncede, zaman genellikle tekdüze, paylaşılan bir deneyim olarak görülmüş; tüm bireyleri ve kurumları aynı şekilde etkilediği ileri sürülmüştür. Ancak Luhmann, hukuk, siyaset veya ekonomi olsun her sosyal sistemin kendi iç mantığı ve işleyişine dayalı olarak kendine özgü zamansal yapılar ürettiğini savunmuştur. Örneğin, hukuk sistemi ekonomik sistemden çok farklı bir zamansal çerçeveye göre işler; her sistem farklı zamansal ufuklara öncelik verir ve zamanı farklı şekillerde yapılandırır (Luhmann, 2002, s. 174). Bu zamansallık çoğulluğu, geleneksel teorilerin ortaya koyduğu evrensel zamanla bir tezat oluşturmaktadır.

Luhmann’ın zamana ilişkin görüşünde geleneksel anlayışlara kıyasla en derin değişimlerden biri, karmaşıklıkla başa çıkmak için bir ortam olarak zamana yaptığı vurgudur. Geleneksel modellerde, zaman genellikle karmaşıklığın ortaya çıktığı tarafsız bir arka plan olarak görülmektedir. Luhmann’ın teorisinde zaman, sistemlerin karmaşıklığı yönetmek için kullandığı aktif bir bileşendir. Sosyal sistemler, büyük miktarda bilgiyi işleme ve öngörülemeyen bir ortamla başa çıkma zorluğuyla karşı karşıyadır. Zaman, sistemlerin işlemlerini sıraya koymasını sağlamakta ve böylece karar alma süreçlerini yönetilebilir zamansal aralıklara bölerek karmaşıklığı azaltmaktadır (Luhmann, 1997, s. 158).

Bu görüş, zamanı sistemler için harici, nesnel bir gerçeklik yerine dâhilî bir araç olarak konumlandırmıştır. Luhmann’ın zaman teorisi, kriz durumlarındaki geleneksel zamansallık kavramlarıyla da çalışmaktadır. Geleneksel kriz anlayışları, genellikle istikrarsızlık anlarında zamanın hızlandığını ve olayların sıkıştırılmış bir zamansal çerçevede hızla ortaya çıktığını varsaymıştır. Ancak Luhmann, krizlerde zamanın farklı işlediğini öne sürmüştür. Sosyal sistemler, bir krizle karşı karşıya kaldıklarında, kararları ertelemek ve durumu daha kapsamlı bir şekilde değerlendirmek için kendilerine gerekli zamansal alanı oluşturabilmektedir. Sistemler, acil eylemi geciktirerek krizleri daha etkili bir şekilde yönetebilmekte ve zamanı bir baskı yerine zamanı bir tampon olarak kullanabilmektedir. Bu durum sistemlerin içsel işlemleri ile dış çevrenin karmaşıklığı ve belirsizliği arasında bir ara katman oluşturmaya anlamına gelir. Bu tampon işlevi sayesinde, sistemler dış çevreden gelen ani değişimlerin ve baskıların doğrudan etkisine maruz

kalmadan, kendi iç dinamikleri ve zamanlamaları doğrultusunda tepki verebilmektedir (Luhmann, 1995, s. 139).

Luhmann'ın sosyal sistemler teorisi, zamanı istikrar ve sistemler içinde ihtiyaç duyulan öngörülebilirlikle ilişkilendirerek farklı şekilde yorumlar. Buradaki temel kavram, iki bireyin etkileşime girdiğinde, her birinin diğerinin nasıl davranacağından veya tepki vereceğinden emin olmadığına mevcut belirsizliği ifade eden “çift olasılık”tır. Bu karşılıklı öngörülemezlik, istikrarlı sosyal etkileşimleri sağlamak için koordinasyon ihtiyacını doğurmuştur.

Bu çerçevede, zaman bu tür istikrarsızlığı yönetmek için bir araç hâline gelir. Saatler ve ölçülebilen bir zamansal sistem, sözleşmeler gibi yapılandırılmış taahhüt dizileri, öngörülemez etkileşimleri düzenli alışverişlere dönüştürmenin bir yolu gibi işlev görmektedir. Bu bakış açısına karşılık sosyal teorisini sosyal teorisinin zaman sorunlarını istikrar açısından ele aldığı, saatlerle ölçülebilen ve sistemin işleyişinde sorun hâline gelebilecek bir “süre” olarak ele almıştır. Dolayısıyla sosyal teori bağımsız olarak geliştirilmiş ve bu sebeple normlar veya değerler aracılığıyla kendi istikrar teorisine ihtiyaç duyar hâlde kalmıştır. Nitekim, Durkheim gibi düşünürlerden etkilenen geleneksel sözleşme teorisi, anlaşmaları meşrulaştırmak için normların ve değerlerin bağlayıcı gücüne odaklanmıştır. Ancak Luhmann, sözleşmelerin ayrıca karşılıklı çıkarları zaman içinde hizalamak gibi eylemlerin zamansal sıralamasına da dayandığını öne sürmüştür. Bu zamansal düzen, gelecekteki beklentileri düzenleyerek belirsizliği azaltabilecek ve çift olasılığı yönetilebilir adımlara dönüştürebilecektir. Böylece zaman, taahhütlerin yapılandırılmış, öngörülebilir bir şekilde ortaya çıkmasına izin vererek etkileşimleri dengeleyecektir (Luhmann, 2012, s. 137).

Luhmann ayrıca George H. Mead'in zamansallık ve sosyal etkileşim hakkındaki görüşlerini eleştirerek, Mead'in aktörlerin ilişkilerini istikrara kavuşturmak için zamanı nasıl kullandıklarını tam olarak araştırmadığını savunur. Luhmann'a göre, sosyal sistemlerdeki zaman sadece soyut bir ölçü değil, istikrarın aktif olarak üretildiği ve sürdürüldüğü bir mekanizmadır. Zaman yalnızca süre kavramı veya olayların salt sırası dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Her türlü zamansallık için esas olan geçmiş ile gelecek arasındaki farka hiç dikkat edilmemiştir. Bununla birlikte, zamanın özgül iç sorunsalı -iki zaman ufku, yani geçmiş ve gelecek arasındaki fark yoluyla şimdinin oluşumu- gözden kaçırılmıştır. Zamanın, her şimdide, toplumsal ilişkilerin oluşumu için bir yönlendirme ve düzenleme alanı olarak sunduğu her şey, böylece gözden kaybolmuştur (Luhmann, 1978).

Luhmann'ın zamana ilişkin yaklaşımı, başta Edmund Husserl ve Martin Heidegger'in çalışmaları olmak üzere zamansallığa yönelik fenomenolojik yaklaşımla da karşılaştırılabilir. Bu düşünürlere göre zaman, geçmiş, şimdi ve gelecek, yaşanmış deneyimin sürekli bir akışını

oluştururken, insan varoluşu ve özneliliğiyle derinden bağlantılıdır. Luhmann, bireysel insan deneyiminin bir özelliği olmaktan ziyade sistemler içinde işlevsel bir unsur olarak zamana odaklanarak bu gelenekten ayrılmıştır. Luhmann'a göre zaman, insanların "içinden geçtiği" bir şey değil, sistemlerin işlemlerini yapılandırmak için kullandığı bir şeydir. Zamanın bu şekilde kişisizleştirilmesi, fenomenolojik teorilerden radikal bir sapmayı işaret etmekte ve Luhmann'ın zamansallığın varoluşsal değil operasyonel boyutlarına odaklanmasını vurgulamaktadır (Luhmann, 2002, s. 67).

Luhmann'ın zaman kavramı, sibernetik teorilerle daha uyumludur. Bu çerçevede, zaman, sistemler içinde geri bildirim döngülerinin sistemlerin işlemlerini geçmiş bilgilere ve gelecek projeksiyonlarına göre ayarlamasına izin verdiği yinelemeli bir süreç olarak görülmektedir. Zamanın kendi kendine referans veren ve içsel olarak inşa edilmiş olduğu şeklindeki bu sibernetik bakış açısı, sistemlerin zamanı nasıl organize ettiğini şekillendirmede geri bildirim rolünü benzer şekilde vurgulayan Luhmann'ın teorisiyle örtüşmektedir. Zamanı genellikle doğrusal ve dışarıdan belirlenmiş olarak gören geleneksel modeller, Luhmann'ın modern sosyal sistemleri anlamak için gerekli gördüğü bu yinelemeli boyutu hesaba katmada başarısız olmuştur (Luhmann, 1997, s. 216). Bu sibernetik bakış açısı, Luhmann'ı zamanın tek boyutlu bir ilerleme olduğu şeklindeki daha klasik anlayışlardan daha da uzaklaştırmaktadır.

Karşılaştırmalı olarak, Luhmann'ın zaman hakkındaki görüşleri Jürgen Habermas ve Anthony Giddens gibi diğer önde gelen toplumsal teorisyenlerden farklıdır. Habermas, zamanı iletişimsel rasyonalitenin ortaya çıktığı bir ortam olarak görerek modern toplumlarda öznel ve nesnel zamansallıkların uzlaştırılmasını savunurken (1981), Luhmann böyle bir uzlaştırma olasılığına çok daha şüpheci yaklaşmıştır. Zamanı, sosyal sistemler arasında zamansallıkları senkronize etme girişimlerinin başarısızlığa mahkûm olduğu, sistemler arasında doğal olarak parçalanmış ve farklılaşmış olarak görmüştür. Benzer şekilde, Giddens, sosyal ilişkilerin geniş zamansal ve mekânsal bölünmeler boyunca uzandığı modernitedeki "zaman-mekân uzaklığını" vurgularken, Luhmann sistemlerin içsel zamansal işlemlerine odaklanmış ve zamanı dışsal değil içsel bir kısıtlama olarak ele almıştır (Luhmann, 2004, s. 154, Giddens, 1984).

Sosyal sistemler içindeki zamanın rolüne odaklanan Luhmann'ın zaman anlayışı, öznel deneyim veya toplumsal yapıların tarihsel gelişimi ve zamanın sosyal yaşamdaki rolünü araştıran Norbert Elias veya Henri Bergson'dan da farklıdır. Elias, uygarlaşma sürecine ve insan toplumlarında zamanın kademeli olarak yapılandırılmasına odaklanmış, medenileşme süreci teorisinde, zamanın toplumsal yapılarla birlikte nasıl evrimleştiğini araştırmıştır. Özellikle Batı toplumlarında, daha büyük toplumsal kontrol ve öz disiplin süreçlerinin bir parçası olarak, zamanı ölçmenin daha kesin ve

standartlaştırılmış yollarının kademeli olarak geliştirilmesini vurgulamıştır. Elias için zaman düzenlemesi, ticaret ve endüstriyel emek gibi giderek karmaşılaşan toplumsal faaliyetleri koordine etmek için gerekli hâle gelmiştir (Elias, 2000). Zamanın bu şekilde yapılandırılması, bireylerin dakiklik gibi toplumsal normlara göre kendilerini izlemeye başladıkları dışsal kontrolden içselleştirilmiş disipline geçişi de yansıtmaktadır (Linklater & Mennell, 2010). Karmaşılaşan toplumlarda davranışı düzenlemek için zamanın kademeli olarak standartlaştırılmasını vurgulayan Elias'ın aksine, Luhmann zamanı sistemlerin belirsizlik ve karmaşıklıkla başa çıkmasını sağlayan bir ortam olarak değerlendirmiştir. Teorisinde zaman, sistemlerin geçmiş, şimdi ve gelecek arasında ayırım yapmasına izin vererek iletişimi yapılandırmış ve böylece etkileşimleri verimli bir şekilde düzenlemiştir.

(Henri Bergson ise zamanın öznel ve deneyimsel yönlerine odaklanıp radikal olarak farklı bir görüş sunmuştur. Saat zamanı (ölçülebilir, dışsal) ile süre (yaşanan deneyimin içsel, sürekli akışı) arasında ayırım yapmıştır. Bergson, bireyler tarafından deneyimlenen zamanın akışkan, kesintisiz ve nitel olduğunu, saat zamanının katı, nicel doğasıyla keskin bir tezat oluşturduğunu savunmuştur. Sürenin, ayrı anlara indirgenemeyen insan bilincini ve yaratıcılığını daha iyi yakaladığını ileri sürmüştür. Bergson'un zaman yaklaşımı, zamanın bilimsel ve yaşanmış deneyimler arasındaki gerilimine dikkat çekerek, analitik düşünceden ziyade sezgiyi vurgulamıştır (Bergson, 2001). Bergson, genel hatlarıyla zamanın akışkanlığı ve özneliği üzerinde dururarak zamanın bireyler tarafından içsel olarak nasıl deneyimlendiğini araştırırken, Luhmann'ın karmaşıklığı yönetmek için soyutlama ve ayırmayı vurgulayan sistemik zaman üzerinde durmuş, zamanı farklı alt sistemler arasında iletişimi koordine etmek için işlevsel bir araç olarak ele almıştır. Luhmann açısından zaman öznel bir deneyim veya evrimsel bir yapı değil, karmaşıklığı ve rastlantısallığı yönetmeye yardımcı olan sistem operasyonlarının işlevsel bir ögesidir (Luhmann, 2002, s. 93).

Sosyal teorideki diğer zaman yaklaşımları yanında Luhmann'ın zaman değerlendirmesi, doğrusal, kesin ve evrensel modellerden önemli ölçüde ayrılan çok yönlü bir zamansallık anlayışı sunmaktadır. Zamanı olayların sabit bir düzende ortaya çıktığı doğrusal, evrensel bir dizi olarak gören klasik anlayıştan farklı olarak doğası gereği esnek ve doğrusal olmayan hâlde olduğunu savunmuştur. Luhmann açısından zaman, önceden belirlenmiş olan dışsal bir yapı değil, toplumsal sistemlerin bir ürünüdür. Farklı durumlara özgü olarak deneyimlenebilen, kullanılabilen sistemsel bir argüman hatta bir araçtır ve dolayısıyla eylemseldir. Her eylem hem geçmiş hem de gelecek olasılıklarını şekillendiren bir rastlantısallık içerisinde ortaya çıkmaktadır.

3.2. Luhmann'da Zamanın Bilişsel ve Yapısal Karmaşıklığı

Luhmann'ın zamanın bilişsel ve yapısal karmaşıklığına ilişkin araştırması, sosyal sistemlerde zamanın nasıl işlediğine dair özgün bakış açısı sunmuştur.

Luhmann'a göre zaman, yalnızca kronolojik bir dizi değil, karmaşık sistemler içerisinde hem bilişsel hem de yapısal düzeyde işleyen çok boyutlu bir olgudur. Bu boyutlar bireylerin ve sistemlerin karmaşıklığı, riskleri ve belirsizlikleri yönetmek için zamanı nasıl algıladıklarını ve kullandıklarını yansıtır. Bu çerçevede zaman, iletişimi organize etmede ve sosyal etkileşimleri yapılandırmada önemli bir faktör hâline gelmektedir (Luhmann, 1995, s. 37).

Zamanın bilişsel karmaşıklığı, bireylerin ve sosyal sistemlerin zamansal olayları nasıl inşa edip yorumladığıyla ilgilidir. Luhmann'ın teorisinde bireyler zamanı aynı şekilde deneyimlemezler. Bunun yerine zaman bilişsel olarak geçmiş, şimdi ve gelecek ayrımı üzerinden işlenir ve bu ayrımlar sistemin ihtiyaç ve beklentilerine göre sürekli yeniden yapılandırılmaktadır. Bu bilişsel süreç, bireylerin deneyimlerini anlamlandırmasına, belirsizliklerin üstesinden gelmesine ve eylemlerini gelecekteki olasılıklarla uyumlu hâle getirmesine imkân tanımaktadır. Sosyal sistemler için, zamanın bu bilişsel çerçevelenmesi, sürekli değişen bir ortamda süreklilik ve istikrar oluşturmak için gereklidir (Luhmann, 1995, ss. 40-41).

Zamanın yapısal karmaşıklığı, sosyal sistemlerin işlevselliği sürdürmek yanında iç ve dış baskıları yönetmek için zamanı nasıl organize ettiğiyle ilgilidir. Sistemler, uzun vadeli planlama, kısa vadeli eylemler ve anlık tepkiler gibi çeşitli zamansallıklar arasında ayırım yapmaktadır. Bu yapısal farklılaşma, sistemlerin çevrelerinin talepleriyle başa çıkmasına yardımcı ve tutarlı bir iç düzeni korurken değişen koşullara uyum göstermelerini sağlar. Sistemler, zamanı bu şekilde düzenleyerek istikrar ve esneklik arasında bir denge oluşturup operasyonlarını dış beklentilerle uyumlu hâle getirebilmektedir (Luhmann, 2000, ss. 68-70).

Luhmann'ın zamansal farklılaşma kavramı bilişsel ve yapısal karmaşıklıkla yakından bağlantılıdır. Siyasi, ekonomik veya eğitimsel sosyal sistemler, kendilerine özgü işlevlerine ve ihtiyaçlarına göre farklı zamansal çerçeveler üzerinde çalışmaktadırlar. Örneğin ekonomik sistemler uzun vadeli yatırımlara öncelik verebilirken siyasi sistemler kısa vadeli seçim döngülerine odaklanabilmektedir. Bu farklılaşma, birbirleriyle etkileşime giren karmaşık bir zamansallıklar ağı oluşturarak toplumdaki zamanın genel karmaşıklığına katkıda bulunmaktadır. Her sistem, daha geniş sosyal çevreye duyarlı kalarak kendi zamansal mantığını yönetmektedir (Luhmann, 1995, ss. 50-52).

Zamanın bilişsel yönü aynı zamanda beklenti yönetimini de içermektedir. Luhmann'a göre bireyler ve sistemler geçmiş deneyimlere dayanarak geleceğe ilişkin beklentiler oluşturmakta, yeni bilgiler ortaya çıktıkça beklentiler sürekli olarak güncellenmektedir. Bu bilişsel karmaşıklık, sistemlerin uyarlanabilir ve duyarlı kalması için gereklidir. Ancak geleceğin öngörülemezliği belirsizlik oluşturmakta ve sistemlerin zamansal yapılarını

ayarlayarak bu belirsizliği yönetecek stratejiler geliştirmesi gerekmektedir. (Luhmann, 2000, ss. 72-73).

Risk yönetimi, zamanın bilişsel ve yapısal karmaşıklığı arasındaki ilişkide bir diğer önemli faktördür. Sosyal sistemler belirsizlik koşulları altında kararlar almak zorundadır ve zaman, bu risklerin yönetilmesinde kritik bir kaynak hâline gelmektedir. Sistemler, son teslim tarihleri, planlama döngüleri ve zamansal farklılaşma yoluyla zamanı yapılandırarak geleceğin öngörülemezliğini azaltabilmektedir. Luhmann, riski yönetme yeteneğinin, bir sistemin zamanın karmaşıklıklarını yönetme kapasitesine doğrudan bağlı olduğunu savunmuştur. Böylece zaman, bir sistemin yalnızca iç dinamiklerini değil aynı zamanda daha geniş çevreyle olan etkileşimlerini de yönetmeye yönelik bir araç hâline gelmektedir (Moeller, 2006, ss. 120-121).

Luhmann'ın teorisindeki zamanın çok boyutlu doğası, sistemlerin tutarlılığı sürdürmek için farklı zamansallıkları nasıl uzlaştırması gerektiğini göstermektedir. Örneğin, siyasi kararların çoğu zaman mevcut acil talepleri uzun vadeli stratejik hedeflerle dengelemesi gerekir. Bu, sistemlerin birden fazla zamansal perspektifi karar verme süreçlerine entegre etmesine imkân tanıyan bir düzeyde bilişsel ve yapısal karmaşıklık gerektirir. Bu zamansallıkları yönetmedeki başarısızlık, çatışan zamansal taleplerin gerilim ve istikrarsızlık oluşturmaları nedeniyle sistemin çökmesine neden olabilecektir (Luhmann, 1993a, ss. 53-54).

Luhmann ayrıca sosyal sistemlerde temel bir unsur olan iletişimde zamanın rolüne de değinmiştir. İletişimin kendisi, belirli bir zaman çerçevesinde gerçekleştiği için geçici olarak yapılandırılmıştır ve etkileşimlerin hem zamanlamasını hem de sıralamasını hesaba katması gerekmektedir. Sistemler, iletişim akışını yönlendiren ve mesajların uygun zamansal bağlamda anlaşılmasını sağlayan zamansal kodlar geliştirmektedir. Bu kodlar, sistemin iç tutarlılığını korumak için çok önemlidir, çünkü sistemin geçici olarak organize edilmiş bir şekilde bilgi işlemesine ve kararlar almasına izin vermektedirler (Luhmann, 2000, ss. 77-78).

Luhmann'ın zaman anlayışında zamansal açıklık ve kapalılık da önemlidir. Sistemler, iç düzeni sürdürmek için yeni bilgilere zamansal açıklıklarını zamansal kapanma ihtiyacıyla dengelemelidir. Geçici açıklık, sistemlerin dış değişikliklere uyulanabilir ve duyarlı kalmasını sağlarken, zamansal kapalılık, kararların alınmasını ve eylemlerin istikrarlı bir çerçeve içinde yapılmasını sağlamaktadır. Açıklık ve kapalılık arasındaki bu dinamik etkileşim, zamanın bilişsel ve yapısal karmaşıklıklarının yönetilmesinde önemli bir role sahiptir, çünkü sistemler sürekli olarak esneklik ve istikrar arasındaki gerilimde yol almak zorundadır (Luhmann, 1995, ss. 58-60).

Belleğin zaman yönetimindeki rolü bilişsel ve yapısal karmaşıklığın bir diğer önemli yönüdür. Sosyal sistemler geçmiş kararları ve deneyimleri korumak için belleğe güvenmekte ve böylece gelecekteki belirsizlikleri daha

etkili bir şekilde yönetebilmektedir. Bu anlamda bellek, yalnızca bireysel bir bilişsel işlev değil, sistem yapılarına gömülü kolektif bir süreçtir. Sistemler geçmiş olayları ve sonuçları kaydederek zamansal süreklilik oluşturmakta önceki hatalardan ve başarılarından ders çıkarabilmektedir. Luhmann, sistemlerin, ilgisiz zamansal bilgileri filtrelemesine ve önemli olaylara odaklanmasına izin verdiği için belleğin karmaşıklığı azaltmak için gerekli olduğunu savunmuştur (Moeller, 2006, ss. 127-128).

Luhmann ayrıca zaman ile karar verme gecikmeleri arasındaki ilişkiyi, özellikle de sistemlerin geleceğin belirsizliğini nasıl yönettiğiyle ilgili olarak araştırmıştır. Sistemler, kararları erteleyerek daha fazla bilgi toplayarak ve kötü seçimler yapma riskini azaltabilmektedir. Ancak aşırı gecikmeler, çözülmemiş sorunların birikmesine yol açarak ek zamansal karmaşıklık yaratabilmektedir. Luhmann, zamansal baskıları etkili bir şekilde yönetmek için sistemlerin acil eylem ile gecikmiş karar verme arasında bir denge bulması gerektiğini öne sürmüştür. Bu dengeleme eylemi, hızlı karar vermenin sıklıkla gerekli olduğu hızlı tempolu ortamlarda özellikle önemlidir. Ancak aynı zamanda uygun şekilde yönetilmezse başarısızlık riskini de artırabilmektedir (Luhmann, 1993a, ss. 61-62).

Luhmann'ın çerçevesindeki bilişsel zaman aynı zamanda sistemler içindeki bireylerin olayları algılama ve önceliklendirme biçimiyle de ilgilidir. İnsanların bilişsel sınırlamaları, tüm zamansal bilgileri eşit şekilde işleyemedikleri anlamına gelir; bu da belirli olaylara seçici dikkat verirken diğerlerini göz ardı etmelerine yol açar. Bu seçici işlem, sosyal sistemlerde zamanın nasıl anlaşıldığını ve kullanıldığını etkiler. Örneğin, karar vericiler bilişsel önyargılar nedeniyle uzun vadeli planlama yerine kısa vadeli hedeflere öncelik verebilir ve bu da sistem içinde zamansal yanlış hizalamalara neden olabilir. Luhmann, bu bilişsel önyargıları yönetmenin, sistemin zamansal tutarlılığını korumak ve hem acil hem de gelecekteki zorluklara yanıt verebilmesini sağlamak için çok önemli olduğunu vurguluyor (Luhmann, 1995, ss. 63-64).

Luhmann'ın zaman teorisi toplumsal evrimde zamansal karmaşıklığın rolünü vurgulamaktadır. Sosyal sistemler geliştikçe, artan karmaşıklıklarını yönetebilmek için daha karmaşık zamansal yapılar geliştirmektedir. Bu evrim, tarihsel zaman ile geleceğe yönelik planlama arasındaki ayrım gibi yeni zamansal çerçevelerin farklılaşmasını içermektedir. Sistemler daha karmaşık hâle geldikçe, çoklu zamansallıklar arasında gezinme yetenekleri, sürekli işlevsellik ve hayatta kalma açısından etkili hâle gelmektedir. Luhmann, zaman yapılarının evriminin devam eden bir süreç olduğunu ve toplumun bir bütün olarak artan bilişsel ve yapısal karmaşıklığını yansıttığını ileri sürmektedir.

4. Luhmann'ın Sosyal Sistemler Teorisi'nde Zaman

Luhmann'ın Sosyal Sistemler Teorisi'nde, zaman olgusu merkezî bir role sahiptir. Ona göre, zaman hem değişimin hem de istikrarın vazgeçilmez bir yönüdür ve toplumsal sistemlerin devamlılığı açısından belirleyicidir. Bu nedenle, Luhmann'ın zaman kavramına yaklaşımı, sosyal bilimlerdeki geleneksel zaman anlayışlarından farklıdır. Luhmann'a göre, modern toplumlarda zaman, sadece saatlerle ölçülen bir süre olarak değil, aynı zamanda toplumsal sistemlerin işleyişinde temel bir düzenleyici ilke olarak ele alınmalıdır. Bu bağlamda, zamanın sosyal sistemlerde nasıl işlediğini anlamak, sistemlerin istikrarını ve değişimini anlamak açısından gereklidir. Bu sebeple yapısal sistemlerin analizi için zamanın, geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üçlü bir ayrım içinde değerlendirilmesinde önemli bir işleve sahiptir.

Luhmann'ın teorisinde zaman, yalnızca doğrusal bir ilerleme değil, sistemlerin iç yapılarını ve çevreye tepkilerini organize ettiği işlevsel bir ortamdır (Luhmann, 1995, s. 70). Zaman, gerçekliği gözlem ve karar almanın yönetilebilir anlarına bölerek bir sistemin çevresinin karmaşıklığını ele alma yeteneğini kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda, Luhmann, sistemlerin operasyonlarını yönetmeleri için gerekli bir mekanizma olarak “zamansallaştırma” kavramını kullanmıştır. Zamansallaştırma, sosyal sistemlerin tutarlılıklarını kaybetmeden zaman içinde faaliyet göstermelerine imkân tanıyan zamansal yapılar inşa etme sürecini ifade etmektedir. Sosyal sistemler, kendi geçmiş ve gelecek beklentilerini yinelemeli işlemler yoluyla ürettikleri ve dışsal öngörülemezliğe rağmen hayatta kalmalarını sağladıkları için zamansal olarak kapalıdır. Luhmann'da zamansal kapalılık (temporal closure), bir sistemin kendi içsel zamanını dışsal etkilerden izole ederek yalnızca kendi iletişimlerine dayanarak yapılandırması anlamına gelmektedir. Sosyal sistemler, zamansal olarak kapalı olduklarında, geçmiş ve geleceğe dair anlamları yalnızca kendi içlerinde ürettikleri iletişimlerle kurmaktadır. Böylece, sistemin zaman algısı ve işlemleri, dış dünyadan bağımsız şekilde, içsel bir süreklilik içinde düzenlenmektedir. Bu, sistemlerin çevreden gelen bilgileri ancak kendi anlamlandırma yapıları çerçevesinde işlemelerine olanak tanır ve işlevsel özerklik sağlar (Luhmann, 1995, s. 87).

Sosyal Sistemler Teorisinin başlangıç noktasını oluşturan söz konusu zamansal kapalılık, Luhmann tarafından kullanılan “otopoiesis” biyolojik kavramıyla yakından ilişkilidir. Bu kavram, biyolojik sistemleri kendi kendini üreten varlıklar olarak tanımlamaktadır. Luhmann'ın teorisi, her alt sistemin kendi kendini üreten (otopoietik) ve kendi kendine referans veren bir yapıya sahip olduğu varsayımına dayanmıştır. Luhmann'a göre, bir sistem hem kendi bileşenlerini hem de iç iletişimleri aracılığıyla organizasyonunu üretebilen bir yapıdır. Bu bağlamda, toplum kendi içinde kendi bileşenlerini üreten bir sistem olarak işlev görmektedir. Sistemler, öğelerini, yani iletişimlerini, geçmiş iletişimlere atıfta bulunarak ve gelecektekileri tahmin ederek yeniden

üretmektedir (Luhmann, 1990). Luhmann açısından bu öz-referans süreci zamansaldır, çünkü sistemin hatırlama ve yansıtma yeteneğini içermektedir, süreklilik ve değişim için bir ortam olarak zaman kavramıyla uyumludur. Bu nedenle zaman, beklentilerin yönetimi yoluyla sistemik kimliği sürdürmenin bir yolu hâline gelmektedir (Luhmann, 1997, s. 203). Bu noktada Luhmann'ın zaman ve sistemik beklentiler arasındaki ilişkiyi ve sistemlerin belirsizliğini nasıl ele aldığını anlamak önemlidir. Sosyal sistemler, sürekli olarak operasyonlarını bozabilecek beklenmedik olaylara maruz kalabilmektedirler. Luhmann, beklentileri zamansallaştırarak sistemlerin, kararları ve eylemleri “erteleyebileceğini” ve belirsizliğe nasıl yanıt verme konusunda esneklik sağlayabileceğini savunmuştur (Luhmann, 1995, s. 113).

Bu tespitler Luhmann'ın teorisindeki tarihsel zaman ile sistemik zaman arasındaki ayrımıyla yakından ilişkilidir. Tarihsel zaman olayların doğrusal bir ilerlemesini takip ederken, sistemik zaman döngüsel ve kendi kendine referanslıdır ve sistemin iç operasyonları etrafında dönmektedir. Ancak tarihsel anlatılar, özellikle hukuk veya eğitim gibi geçmiş emsallerin veya geleneklerin önemli bir rol oynadığı alanlarda bir süreklilik veya kopuş duygusu sağlayarak sistemik operasyonları etkileyebilmektedir. Luhmann, sistemlerin tarihsel zamanı seçici bir şekilde dâhil ettiğini, bunu geleneğe atıfta bulunarak operasyonları istikrara kavuşturmak veya geçmişten koparak yeniliği meşrulaştırmak için bir kaynak olarak kullandığını öne sürmüştür. Tarihsel anlatıların sistemik zamana seçici bir şekilde entegre edilmesi, sistemlerin toplumsal değişikliklerde gezinirken tutarlılığı korumak için zamanı nasıl manipüle ettiğini göstermektedir (Luhmann, 1995, s. 206).

Luhmann açısından, sistemler doğrudan dış olaylara yanıt vermemektedir. Bunun yerine onlara mevcut anın etkisi altında kalmadan uyum sağlamaları için alan sağlayan ertelenmiş karar aralıkları oluşturmaktadırlar. Bu noktada Luhmann bilişsel ve normatif beklenti biçimleri arasında bir ayrıma gitmiştir. Bilişsel beklentiler, sistemlerin geçmişten ders çıkarmasına ve operasyonlarını yeni bilgilere göre ayarlamasına imkân tanırken, normatif beklentiler önceden belirlenmiş kurallara ve değerlere daha katı bir bağlılığı içermektedir. Her ikisi de zamansal olarak yapılandırılmıştır. Bu çerçevede bilişsel beklentiler gelecekteki revizyona açıktır, normatif beklentiler ise sistemin kimliğini sabitleyerek zamansal değişime direnmektedir. Bu beklenti biçimleri arasındaki gerilim, zamanın sistemler içinde hem istikrar hem de değişimin bir aracı olarak nasıl işlev gördüğünü göstermektedir (Luhmann, 2002, s. 79).

Luhmann, benzer bir farklılaşma durumunu sistemlerin kendisinde de görmüştür. Luhmann'ın “sosyal zamanın farklılaşması” kavramı, ekonomi, hukuk, siyaset ve bilim gibi her bir sosyal alt sistemin farklı zamansal çerçevelerle nasıl işlediğini ortaya koymaya çalışır. Bu sistemler, iç iletişim ihtiyaçlarıyla uyumlu zaman yapıları geliştirir ve bunun sonucunda çok sayıda

zamansal düzen ortaya çıkar. Bu farklılaşma, sistemlerin karmaşıklığı bağımsız olarak yönetmesine yardımcı olur ve alt sistemler arasında senkronizasyona gerek kalmadan operasyonel özerkliği garanti eder (Luhmann, 2004, s. 151, 1995, s. 32).

Luhmann'a göre zamansal parçalanma, bir kusurdan ziyade işlevsel bir zorunluluktur. Alt sistemler, tutarlılık ihtiyacını gelecekteki öngörülemezlikle dengeleyerek “zamansal risk” ile baş etmektedir. Politika ve ekonomi gibi alt sistemler uyumsuz zaman ölçeklerinde çalıştığında gerginlikler ortaya çıkabilir ve bu da çatışmalara yol açabilmektedir. Luhmann ayrıca zamansal farklılaşmayı, her bir sistemin kendi zaman yönetimi aracılığıyla iç tutarlılığını koruduğu öz-referanslı sistemler teorisiyle ilişkilendirir. Bu yapı, sistemlerin özgün işlevsel önceliklerine odaklanarak, farklı kalmalarını ve dış etkenlere karşı dirençli olmalarını sağlamaktadır (Luhmann, 1995, s. 155).

Luhmann'ın teorisinde zamanın bir diğer önemli yönü “şimdiki zamancılık” (presentism) fikridir. Luhmann, modern toplumların hızlanan teknolojik ve sosyal değişimler tarafından yönlendirilmesi sonucu giderek daha fazla şimdiki ana odaklanma eğiliminde olduklarını savunmuştur (Luhmann, 1995, s. 217). Şimdiki zamana geçiş, sistemlerin operasyonlarını nasıl yönettiğini etkilemektedir. Çünkü anında olma vurgusu karar alma ufuklarını kısaltabilmekte ve hızlı uyum sağlama baskısını artırabilmektedir. Aynı zamanda, bugüne odaklanmak uzun vadeli etkiler üzerine düşünme alanını daraltabilmekte ve sistemsel tutarlılık için yeni zorluklar oluşturabilmektedir (Luhmann, 2002, s. 147). Şimdiki zamana vurgu, sosyal sistemler için hem fırsatlar hem de zorluklar oluşturabilmektedir. Bir yandan, sistemler çevrelerindeki ani değişikliklere daha duyarlı olduğundan, uyum sağlamayı teşvik etmekte, öte yandan, şu anda harekete geçme baskısı uzun vadeli planlama ve düşünme kapasitesini zayıflatabileceğinden, istikrarsızlığa yol açabilmektedir.

Luhmann'ın zaman yaklaşımının toplumsal evrimi anlamak için de çıkarımları vardır. Toplumsal sistemlerin karmaşıklıklarını artırarak evrimleştiğini ve zamanın bu evrimsel süreçte hayati bir rol oynadığını öne sürmüştür. Sistemler zamanla daha fazla içsel referans biriktirdikçe, karmaşıklığı yönetmenin daha sofistike yollarını geliştirmekte ve bu da yapısal değişikliklere yol açmaktadır (Luhmann, 1997, s. 229). Bu evrimsel bağlamda zaman, yalnızca pasif bir arka plan değil, toplumsal sistemlerin yörüngesini şekillendirmede aktif bir unsurdur. Organizasyonlar ve bürokrasiler içindeki karar alma süreçleri, zamanın sistemik operasyonları nasıl yapılandığına dair özellikle canlı bir örnek sunmaktadır. Bürokratik sistemlerin, karar almayı şekillendiren zamansal baskılar oluşturan son tarihler, gecikmeler ve planlanmış aralıklar kullandıklarını ve bu yapısal özelliklerinin belirli bir amaca hizmet ettiğini vurgulamıştır. Bu zamansal

belirlemeler, kararları zamana yayarak karmaşıklığı azaltmaya yaramakta ve böylece sistemin bilgileri kontrollü bir şekilde işlemesine imkân tanımaktadır. Örneğin işlemlerin bitişi için son tarihlerin belirlenmesi, karar alma üzerinde zamansal bir sınır koymakta ve sistemi belirli eylemleri önceliklendirirken diğerlerini ertelemeye zorlamaktadır. Bu yapılar, sistemin zamansal olarak tutarlı bir şekilde çalışmasını sağlayarak, operasyonlarını istikrarsızlaştırabilecek karar akışını önlemektedir (Luhmann, 1997, s. 191).

Bu noktada, Luhmann'ın bilişsel karmaşıklık kavramı konunun önemli bir yönünü açıklar. Bilişsel karmaşıklık bireylerin ve sosyal sistemlerin karşılaştıkları muazzam miktardaki bilgiyi işlerken ortaya çıkan zihinsel zorluğa atıfta bulunmaktadır. Bu karmaşıklık, geçmiş deneyimler, mevcut durumlar ve potansiyel gelecekteki sonuçlarla aynı anda etkileşime girme ihtiyacından kaynaklanmıştır. Luhmann'a göre, bilişsel karmaşıklık sistemleri bilgileri seçici bir şekilde filtrelemeye ve bu aşırı yükü yönetmek için yapılar geliştirmeye yöneltmiştir. Bu nedenle kararların belirsizlik koşulları altında alınması, öngörülebilirliğin sınırları vurgulanması ve sistemlerin değişen koşullara esnek bir şekilde uyum sağlaması gerekmektedir. Bu bilişsel gerginlik, zamanın sosyal sistemler içinde nasıl algılandığını ve yönetildiğini şekillendirmektedir. Luhmann'ın bilişsel karmaşıklık analizi, zaman anlayışına başka bir katman eklemiştir. Luhmann, bireylerin ve sistemlerin, geçmiş deneyimleri, mevcut gerçeklikleri ve gelecekteki beklentileri kapsayan zamanın çok yönlü doğasıyla uğraştığını savunmuştur. Zamanla bu bilişsel etkileşim, sistemlerin seçenekleri tarihsel bağlam ve gelecek projeksiyonlarına göre değerlendirmesini sağladığı için etkili karar alma için vazgeçilmezdir. Bu karmaşıklığın farkına varmak, sistemlerin stratejilerini içinde bulundukları gelişen zamansal manzaraya uyarlamalarını sağlamıştır. Zaman ve risk arasındaki ilişki Luhmann'ın çalışmalarının merkezî bir temasıdır. Sistemlerin gelecekteki olayların öngörülemez doğasında sürekli olarak gezinmesi gerektiği için belirsizliğin zamansal varoluşun doğal bir yönü olduğunu ifade etmiştir (Luhmann, 1995, s. 65).

Luhmann'ın zamansal geri bildirim mekanizmalarına ilişkin bakış açısı, sistemlerin zaman içinde nasıl öğrendiğini ve uyum sağladığını daha da iyi göstermiştir. Sistemler, geçmiş kararları ve bunların sonuçlarını değerlendirerek stratejilerini iyileştirebilir ve risk yönetimi yeteneklerini geliştirebilir. Bu yinelemeli süreç, sosyal sistemler içinde yansıma ve öğrenmenin önemini vurgulamakta ve değişen koşullara yanıt olarak evrimleşmelerine imkân tanımaktadır. Geri bildirim karar almaya dâhil etme yeteneği, zaman içinde istikrarı ve etkinliği korumak için oldukça önemlidir. Bu gerekçelerle Luhmann'ın sistemsel sınırlar üzerinde durmuş, çeşitli sosyal sistemlerin ve bunların zamansal çerçevelerinin birbirine bağlılığını vurgulamıştır. Her alt sistem, diğer sistemlerle etkileşime girdiğinde potansiyel çatışmalara yol açan benzersiz zamansal bağlamı içinde

çalışmaktadır. Bu anlayış, zaman yönetimine bütünsel bir yaklaşımı teşvik etmiş ve farklı sosyal alanlardaki zamansal etkileşimlerin etkilerini dikkate alma ihtiyacını kabul etmiştir. Bu karşılıklı bağımlılıkları kabul ederek sistemler, dış etkileri hesaba katan daha kapsamlı risk yönetimi stratejileri geliştirebilecektir (Luhmann, 1995, ss. 66-68).

Luhmann'ın zaman anlayışı, zamanı genellikle diğer sosyal sistemlerden farklı şekillerde manipüle eden siyasi sistemleri incelerken özellikle kritik hâle gelmektedir. Luhmann açısından siyasi alanda zaman, sıklıkla karar vericilerin belirli sonuçlara ulaşmak için politikaların zamanlamasını geciktirdiği, hızlandırdığı veya kontrol ettiği stratejik bir araç olarak kullanılmaktadır. Örneğin, seçim döngüleri, kısa vadeli siyasi kazanımların genellikle uzun vadeli sürdürülebilirlikten önce geldiği karar vermeyi etkileyen zamansal yapılar olarak betimlenmiştir. Buna karşılık, geleneksel zaman görüşleri, zamanın insan faaliyetinin tüm alanlarında eşit şekilde yayıldığını varsayarak, zamansallığın bu sistemik manipülasyonlarını hesaba katmamışlardır. Luhmann'ın teorisi, siyasi sistemlerin kendi belirgin zamansal kısıtlamaları altında işlediğini ve zamanı kontrol etmek ve belirsizliği yönetmek için kullandığını ortaya koymuştur. Luhmann, zamanın politik manipülasyonunu tartışırken, zamanın karar alma süreçlerinde oynadığı stratejik rolü vurgulamıştır. Siyasi sistemler, kamu algısını yönetmek, aciliyet oluşturmak ve kritik konuları çevreleyen anlatıyı kontrol etmek için bir araç olarak zamanı kullanır. Siyasi aktörler, olayları belirli zamansal çerçeveler içinde yapılandırarak, toplumun risk ve belirsizlik anlayışını etkileyebilir ve böylece kamu tepkisini ve politika sonuçlarını şekillendirebilmektedir. Zamanın bu stratejik manipülasyonu, zamansal dinamikler ile toplum içindeki güç arasındaki karmaşık ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır (Luhmann, 1976).

Sistemik bellek ve unutmada Luhmann'ın zaman çerçevesinde hayati rol oynayan diğer iki kavramdır. Sosyal sistemler, geçmiş iletişimlerini depolamak ve hatırlamak için belleğe güvenir ve bu da operasyonlarını zaman içinde sürdürmelerine yardımcı olur. Ancak unutmak da aynı derecede önemlidir, çünkü sistemler alakasız geçmiş olaylar tarafından ezilmemek için periyodik olarak güncel olmayan bilgileri atmalıdır (Luhmann, 1997, s. 242). Unutma süreci doğası gereği zamansaldır, çünkü sistemler mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarına göre hangi geçmiş olayların artık alakalı olmadığına karar verir. Bu seçici bellek, sistemlerin geçmiş kararlarla kısıtlanmadan evrimleşmesini sağlar ve zamanın sistemik operasyonları yapılandırmasının başka bir yolunu gösterir.

Luhmann'ın teorisindeki bir diğer önemli zamansal unsur öngörüdür. Sosyal sistemler yalnızca geçmiş olaylara tepki vermekle kalmaz, aynı zamanda beklentiler oluşturarak aktif olarak geleceğe de projeksiyon yapar. Bu öngörüler, özellikle ekonomi veya risk yönetimi gibi alanlarda sistemin

gelecekteki sonuçları nasıl hayal ettiğini çerçeveleyerek mevcut eylemleri yönlendirebilmektedir (Luhmann, 1995, s. 173). Bu anlamda zaman, sistemlerin operasyonlarını öngörülen gelecek senaryolarına göre sürekli olarak ayarladığı ileriye dönük bir ortam hâline gelmektedir. Ancak, öngörme yeteneği yanılmaz değildir ve sistemler beklenmedik sonuçlarla karşılaştıklarında beklentilerini gözden geçirmeye hazır olmalıdır.

Görüldüğü gibi Luhmann'ın teorisinin bütüncül yapısında önemli yere sahip diğer iki kavram belirsizlik ve risktir. Luhmann'ın sosyal sistemlerdeki zaman yönetimini incelemesi, belirsizlik ve riskle bağlantısını vurgulamaktadır. Zamanın, sistemlerin geleceğe ilişkin belirsizliklerde gezinmesine yardımcı olan, geçmiş deneyimlerin, mevcut durumların ve gelecekteki olasılıkların nasıl etkileşime girdiğine dair kapsamlı bir anlayışı sergilemektedir. Luhmann, zaman yönetiminin planlamanın ötesine geçen hayati bir kaynak olduğunu öne sürmüştür. Bu karmaşık ilişki, sistemlerin bu belirsizliklerden kaynaklanan riskleri etkili bir şekilde değerlendirmesine ve azaltmasına imkân tanımaktadır (Luhmann, 1993b, s. 145).

Luhmann açısından belirsizlik, sosyal sistemlerde karar vermeyi önemli ölçüde etkilemektedir. Luhmann, içsel belirsizliklerin karmaşık karşılıklı bağımlılıklardan kaynaklandığını ve sistemleri gelecekteki gelişmeleri öngörmek için zamansal çerçeveler oluşturmaya yönelttiğini ileri sürmüştür. Bu tür çerçeveler, mevcut seçenekleri ve olası sonuçları açıklığa kavuşturan risk değerlendirmeleri ve senaryo planlamasını içermektedir. Luhmann, riski, bireysel algılar ve deneyimler tarafından şekillendirilen, zamanında müdahalelerin azaltılabileceği, gecikmelerin ise belirsizliği artırabileceği ve korkunç sonuçlara yol açabileceği bir sosyal unsur olarak tanımlamıştır. (Luhmann, 1995, s. 85).

Belirsizlik, risk, karmaşıklık ve öngörülemezlik karşısında Luhmann'ın sosyal sistemler içinde bir dayanıklılık kültürü oluşturmaya vurgu yapması, zaman ve riski yönetmede uyarlanabilirliğin önemine dikkat çekmektedir. Sürekli öğrenmeyi ve proaktif risk değerlendirmesini önemseyen bir kültür geliştiren organizasyonlar belirsizliklerle yüzleşmek için kendilerini daha iyi donatabileceklerdir. Dayanıklılığın bu kültürel boyutu, sistemlerin zorluklara cevap verirken esnekliği ve yeniliği önceliklendiren bir zihniyet geliştirmesi ihtiyacını giderecektir. Bu arada sistemik bellek, sistemlerin geçmiş olaylar hakkında bilgi tutmasını sağlayarak öğrenmeyi ve adaptasyonu kolaylaştırmakta, alt sistemler arasında koordineli cevaplar sağlamaktadır. Etkili risk yönetimi, zamansal dinamiklerin kolektif bir anlayışıyla zamana duyarlı stratejilerin bütünleştirilmesini ve belirsizlik karşısında sosyal sistemlerin dayanıklılığının artırılmasını gerektirmektedir (Moeller, 2006, s. 155).

Genel olarak bakıldığında Luhmann'ın ortaya koyduğu yaklaşımda sosyal sistemlerde, özellikle de siyasette zaman manipülasyonu, belirsizlik ve

riski yönetmek için önemli bir strateji olarak değerlendirmiştir. Siyasi karar vericiler, aciliyet veya gecikme oluşturmak için zamanı kullanmakta ve politika hedeflerine ulaşmak için kamu algısını yönlendirmektedir. Bu stratejik yaklaşım, sistemlerin geleneksel olarak varsayılan katı, doğrusal bakış açısının aksine, zamanla dinamik ve uyarlanabilir bir etkileşim gerektirdiğini göstermektedir.

5. SONUÇ

Luhmann'ın zamana yaklaşımı, moderniteyi incelemek için eleştirel bir mercekle sunmaktadır. Geleneksel modernite teorileri, genellikle toplumsal ilerlemeyi zamansal ilerlemeyle ilişkilendirmiş ve toplumların evrimleştiği, giderek daha karmaşık ve gelişmiş aşamalara doğru zamanda ilerlediklerini öne sürmüştür. Modern toplumdaki gelişmeler, doğrusal çerçevelerin sınırlılığını ortaya koyarak geleneksel zaman ve toplumsal ilerleme kavramlarının geçerliliğini zorlamaya başlamıştır. Sosyal sistemlerdeki yeni gelişmeler, toplum içindeki zamansal yapıların tekdüze olmaktan uzak olduğunu göstermeye başlamıştır. Kümülatif ilerlemenin basit anlatılarına direnen karmaşık desenler ortaya çıkarak modern toplumsal yaşamın daha yüksek oranda farklılaşmasına yol açmaktadır. Karmaşıklık arttıkça, farklı sistemler, her biri kendi iç ritimlerine ve önceliklerine göre işleyen benzersiz zamansal çerçeveler geliştirmektedir. Zamanın parçalanmasıyla, çoklu sistemlerin her biri kendi mantığına sahip olarak ama bir arada varlığını sürdürebilmektedir.

Söz konusu gelişmeler ışığında Luhmann'ın zaman görüşü, toplumların giderek karmaşık organizasyon örüntüleri oluşturmasıyla ortaya çıkan yapısını analiz etmede uygun metodolojik bir açılım sunmuştur. Böylece zamanın kapsayıcı ve bağımsız bir değişken olarak kabul edilmesi yerine sosyal sistemler tarafından üretilen, esnek, rastlantısal ve her sistemin işleyişine derinlemesine yerleşmiş bir yapı olarak benimsenmesi mümkün olmuştur. Bu açılım, zamanın doğrusal, evrensel ve nesnel bir olgu olarak ele alınması durumunda çözilemeyen yeni toplumsal oluşumların daha kolay analiz edilebilmesini mümkün hâle getirmiştir. Bu metodoloji içerisinde ortaya konan çalışmaların gösterdiği sonuçlar eşliğinde, sistemlerin karmaşıklığı yönetmesine, gelecekteki belirsizlikleri tahmin etmesine ve değişen zamansal ufuklar boyunca tutarlılığını korumasına yönelik stratejilerin geliştirilmesi yönünde mesafe katedilmiştir. Luhmann, öngörülü yönetim ve esnek karar alma çerçeveleri içeren proaktif bir yaklaşımın zamansal boyutunu ortaya koymuştur. Bunun yanında sosyal sistemlerin, potansiyel risklere hazırlanarak ve yeni bilgilere uyum sağlayarak zorluklar karşısında dayanıklılıklarını artırabileceği yönündeki tespitleri vardır. Bunlar gelişmelerin yeni boyutlarıyla örtüşmüştür.

Luhmann'ın teorisi, gücün zamanı yönetme ve yönlendirme becerisine gömülü olduğunu, kamusal algıyı ve toplumsal sonuçları

şekillendirdiğini ifade etmektedir. Bu bakış açısıyla Luhmann, modernitenin karmaşık dinamiklerini, rekabet eden sistemlerin öncelikleri arasında sürekli bir müzakere olduğunu belirterek toplumsal evrimin nüanslı bir anlayışını ortaya koymuştur. Bu çerçevede modern toplumsal sistemlerin geleceğe yönelik olduğunu ancak yansıttıkları geleceğin doğası gereği belirsiz olduğunu vurgulamış, ilerlemeye doğru net bir yol yerine, modernitede toplumsal sistemlerin yönetmesi gereken koşullu gelecekler öngörmüştür. Luhmann tüm bu tespitlerini biçimlendiren temel değişkenin bölümlere ayrılabilen, geciktirilebilen, sınırlanabilen zamansal yapılar olduğunu ileri sürmüştür. Değişen zaman algısının modernitenin inşasındaki yaklaşımlara içkin olarak biçimlendiğini iddia etmiştir. Böylece belirsizliklerle mücadele etmeyi sağlayan, beklentileri kontrol etmede kullanılan stratejik bir araç şeklindeki zaman tanımını ortaya koymuştur.

Görüldüğü gibi Luhmann'ın çalışmalarının temel odak noktası, zamansal yapılar ile karar alma arasındaki ilişkidir. Karmaşık sistemlerde, karar verme süreçlerinin eylemlerin zamanlamasıyla yakından ilgili olduğunu fark eden Luhmann, sosyal sistemlerin kendilerine özgü yapılarından kaynaklanan işlem hızı olduğunu ve buna bağlı olarak farklı sürelerle ihtiyaç duyduklarını ileri sürmüştür. Her sistem kendi zaman versiyonuna öncelik vermekte, yasal sistemler uzun süreçleri vurgularken, finans piyasaları hız talep edebilmektedir. Bu tespit, ilerlemenin kolektif olduğunu kabul eden klasik yaklaşımdan çok daha esnek ve işlevsel bir sistemsel zaman yaklaşımını ortaya çıkarmıştır. Luhmann'daki farklılaşmış zaman döngüleri ve süreçlerine sahip sosyal sistemlerin iş akışında uyumu oluşturmanın gerekli olduğu düşüncesi modern sosyal sistemlerin yönetim ve stratejileri açısından çok önemli bir farkındalığı ifade etmektedir.

Luhmann'ın çalışması, modern toplumun kendine özgü çoğulcu zamansal manzarası içinde nasıl işlediğini ortaya koymuştur. Zamansal yapıların çokluğu, zamanın tarafsız bir arka plan olarak değil, toplumsal sistemlerin aktif, stratejik bir bileşeni olarak görülebileceği anlamına gelmektedir. Bu değişim, toplumsal evrimi, güç dinamiklerini ve karar alma süreçlerine yönelik anlayışı değiştirmiştir. Modernitede, gelecek sadece beklenmemekte, aynı zamanda sürekli gelişen, rekabet eden zamansallıklar ve belirsizlikler ağı içinde müzakere edilmektedir.

Luhmann'ın sosyal sistemlerde zamansallık çözümlemesi, içinde bulunduğumuz dijital çağ içinde geçerliliğini sürdürmektedir. Luhmann, teknolojinin rolünü ele alırken, iletişim ve bilgi işlemedeki ilerlemelerin de sosyal sistemler içinde zaman yönetimini nasıl dönüştürdüğü üzerinde durmuştur. Dijital çağda zamanın artan karmaşıklığı, Luhmann'ın teorisi için yeni zorluklar ve fırsatlar sunmaktadır. Gerçek zamanlı iletişimin ortaya çıkmasıyla birlikte, dijital teknolojiler zamansal süreçleri geleneksel zaman modellerinin tam olarak yakalayamayacağı şekillerde hızlandırmaktadır.

Luhmann'ın zamanın sistemler tarafından içsel inşasına yaptığı vurgu, dijital sistemler farklı zamansal hızlarda çalıştığı ve genellikle küresel ağlar arasında eşzamansız etkileşimler ürettiği için burada özellikle önemlidir. Örneğin, dijital ekonomi işlemleri milisaniyeler içinde gerçekleştirebilirken, hukuk sistemlerinin bu eylemlerin sonuçlarını işlemesi aylar hatta yıllar alabilmektedir. Bu zamansal uyumsuzluk, Luhmann'ın teorisinin modern sosyal sistemlerin dijital çağda zamanın karmaşıklıklarını nasıl ele aldığını anlamada devam eden önemini göstermektedir. Dijital teknolojilerin sağladığı anlık hızlı zaman süreleri, daha hızlı karar alma ve ortaya çıkan risklere yanıt verme imkânını sağlamaktadır. Ancak, teknolojiye olan bu bağımlılık aynı zamanda yeni belirsizlikler de getirmekte, dijital ortamların getirdiği karmaşıklıkların dikkatli bir şekilde yönlendirilmesini gerektirmektedir. Sistemler, hızlı bilgi erişiminin faydalarını teknolojik bağımlılıkla ilişkili potansiyel risklerle dengelemelidir.

Luhmann'ın zaman yaklaşımı ve sosyal sistemlerle ilişkilendirmesiyle ortaya koyduğu düşünsel açılım zaman sosyolojisinde özgün bir yere sahiptir. Bu sistematik düşünce, sosyal sistemlerin dinamiklerini anlamak için derin bir çerçeve sunmaktadır. Zamanın çok boyutlu doğasını vurgulamış ve sistemlerin belirsizliği, riskleri ve karar alma süreçlerini yönetmek için zamansal çerçeveleri stratejik olarak nasıl değerlendirilebileceği yönünde düşüncelere kapı açmıştır. Dayanıklılık ve uyarlanabilirliğe odaklanması, sosyal etkileşimler konusunda nüanslı bir bakış açısını teşvik etmektedir. Luhmann, zamana dair bütünsel bir bakış açısı ortaya koyarak, sistemlerin yapısını ve işlevini şekillendirmedeki kritik rolünün altını çizmiş ve birbirine bağlı, zamansal bir dünyada gezinmenin doğasında bulunan karmaşıklıklara dair tespitler yapmıştır.

Genel olarak bakıldığında, Luhmann'ın zamana yaklaşımının, özellikle zaman sosyolojisi alanında çağdaş sosyoloji üzerinde kalıcı bir etki bıraktığı görülmektedir. Bilim insanları, Luhmann'ın tespitlerinin küreselleşme, çevresel krizler ve teknolojik hızlanma gibi modern olguları analiz etmek için nasıl uygulanabileceğini araştırmaya devam etmektedir. Örneğin, iklim değişikliği çalışmaları, farklı sistemlerin (bilimsel, politik ve ekonomik) zamanı uyumsuz şekillerde nasıl yapılandırıldığını ve bunun uzun vadeli çevresel riskleri ele almada zorluklara yol açtığını vurgulamaktadır. Luhmann'ın zamansal farklılaşmaya vurgu yapması, farklı sistemlerin zamanı kendi mantıklarına göre nasıl önceliklendirdiğini ve yorumladığını analiz etmeye imkân tanıdığı için bu çatışmaları anlamak açısından yararlı bir çerçeve sunmaktadır. Dolayısıyla Luhmann'ın sosyal sistem teorisi bünyesindeki zamansal tespitleri, giderek karmaşıklaşan ve parçalanmış bir dünyada zaman ve zamansallık hakkında devam eden tartışmalarda etkisini göstermektedir.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazarların herhangi bir çıkara dayalı ilişkisi bulunmamaktadır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Makale kapsamında katılımcı kullanılmadığı için ilgili onaya yer verilmemiştir.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Albert, M., Buzan, B., & Zürn, M. (Eds.). (2013). *Bringing sociology to international relations. World politics as differentiation theory*. Cambridge University Press.
- Bardon, A. (2023). *A brief history of the philosophy of time*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199976454.001.0001>
- Bergson, H. (2001). *Time and free will: An essay on the immediate data of consciousness* (F. L. Pogson, Trans.). Dover Publications.
- Elias, N. (2000). *The civilizing process: Sociogenetic and psychogenetic investigations* (E. Jephcott, Trans.). Blackwell.
- Ertong, G. (2011). Niklas luhmann'ın sosyal sistemler kuramı ve güven tartışmaları bağlamında sağlık sistemi. *Ankyra Dergisi*, 2(2), 3-26.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society*. University of California Press.
- Habermas, J. (1981). *The theory of communicative action: Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. Beacon Press.
- Linklater, A., ve Mennell, S. (2010). Norbert Elias, The civilizing process: Sociogenetic and psychogenetic investigations. *History and Theory*, 49(2), 384–404. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2010.00562.x>
- Luhmann, N. (1976). The future cannot begin: temporal structures in modern society. *Social Research: An International Quarterly*, 43(1), 130-152.
- Luhmann, N. (1981). *Politische theorie im wohlfahrtsstaat*. Olzog.
- Luhmann, N. (1990). *Political theory in the welfare state*. de Gruyter.
- Luhmann, N. (1993a). *Risk: A sociological theory*. de Gruyter.
- Luhmann, N. (1993b). “Was ist der fall?” und “was steckt dahinter?” die zwei soziologien und die gesellschaftstheorie. *Zeitschrift für Soziologie*, 22(4), 245–260.
- Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford University Press.
- Luhmann, N. (1997). *Die gesellschaft der gesellschaft*. Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. (2000). *The reality of the mass media*. Stanford University Press.
- Luhmann, N. (2002). *Theories of distinction: Redescribing the descriptions of modernity*. Stanford University Press.
- Luhmann, N. (2004). *Law as a social system*. Oxford University Press.
- Luhmann, N. (2012). *Introduction to systems theory*. Polity Press.
- Luhmann, N. (2017). *Systemtheorie der Gesellschaft*. Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1978). Temporalization of complexity. In R. F. Geyer & J. van der Zouwen (Eds.), *Sociocybernetics: An actor-oriented social systems approach*, Vol. 2, (pp. 97–111). Martinus Nijhoff.

- Moeller, H. G. (2006). *Luhmann explained: From souls to systems*. Open Court Publishing.
- Stetter, S. (2007). *World society and the Middle East: Reconstructions in regional politics*. Palgrave Macmillan.
- Yoldaş, Y. (2007). *İşlevsel-yapısal sistem kuramı*. Alfa Akademi.
- Zalta, E. N. (Ed.). (2017). Niklas Luhmann. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2017 Edition). Stanford University.
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/luhmann/>